

В. В. Стецюк

(Київський національний університет
імені Тараса Шевченка),

О. В. Рябоконт

(Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя)
geomorphology@ukr.net

ІННОВАЦІЙНІ АСПЕКТИ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ВЛАСТИВОСТЕЙ РЕЛЬЄФУ ЗЕМНОЇ ПОВЕРХНІ У ГЕОГРАФІЧНИХ НАЗВАХ

У міру становлення головних теоретичних догматів окремих напрямків географічної науки все виразніше постають спроби застосування набутого достовірного знання у дотичних зонах природи і людини. Однією із таких спроб є намагання привернути увагу до сенсильних (сенситивних, чутливих) аспектів у взаємовпливах живої та неживої природи, якими є, наприклад, стосунки рельєфу земної поверхні та здатності етносів відтворювати його особливості у топоніміці.

Географічні назви багато в чому влучно відтворюють особливості природних умов та ресурсів певної території, економічні, історичні, культурні та побутові умови життя людей. Наразі, важливим завданням топоніміки є не лише ілюстрація походження багатьох географічних назв, у числі яких є *геоморфологічні риси*, властиві території мешкання певного етносу (наприклад, річкові долини, зручні для мешкання і міграції, зручні майданчики надзаплавних терас, виступи поверхні, обмежені принаймні з двох-трьох боків високими урвищами тощо), *геологічні феномени* (наприклад, виразні скелі та відслонення гірських порід, як зручні місця видобування будівельних матеріалів, наявність гарної глини для кераміки, болотної руди на заплавах для отримання заліза, тощо), *гідрологічні особливості* і звичайні явища (ріки, озера, болота з властивими їм цінними компонентами господарського, рекреаційного, естетичного, духовного змісту, та інших аспектів впливу на життя людей), *геоботанічні особливості* рослинності певних видів на конкретних територіях, зокрема, унікальні види і форми, *види господарської діяльності*, засновані на наявності певних природних ресурсів

(корисних копалин, лісів, поверхневих вод, земельних угідь – ґрунтів, кліматичних зручностей у певних регіонах і навпаки, несприятливих метеоролого-кліматичних умов та явищ і таке інше).

Діапазон топонімічних досліджень і явищ, пов'язаних з природними феноменами, є вельми широким, і містить значний масив даних не тільки для задоволення природної цікавості дослідників і споживачів-аматорів отриманої інформації, але й для розроблення нових методів досліджень природного середовища, оцінювання його стану та встановлення напрямків і темпів змін. Значною також може бути роль топонімічних досліджень для встановлення суспільно-географічних рис

– закономірностей існування людини і проведення нею господарської діяльності залежно від навколишніх умов, ресурсів тощо.

Отже, актуальним питанням сучасної географічної науки є *формулювання основних теоретичних положень, термінів, понять* щодо інтерпретації різних складників природного середовища у топоніміці.

Відповідно до наших уподобань і кваліфікації, особливо важливим у переліку складників довкілля, властивості яких так чи інше відображені у географічних назвах, є *рельєф земної поверхні*, оскільки саме він є основою розміщення життя і господарювання людської спільноти на Землі.

В науковій і науково-популярній літературі утвердилося наступне визначення топоніміки: «Топоніміка (від давньогрецького *topos* – місце і *onoma* – ім'я, назва) – наука, що вивчає географічні назви, їх походження, смислове значення, розвиток, сучасний стан, написання та вимову, а також природні та соціальні умови минулого, за яких дані назви виникли. Топоніміка є інтегральною науковою дисципліною, яка знаходиться на стику трьох областей знань: географії, історії та лінгвістики» (Н. Таранова, 2006). У дослідниці також йдеться про те, що базовим поняттям топоніміки виступає топонімія – сукупність назв (топонімів) на певній території. Основне значення і головне призначення географічної назви – фіксація місця на поверхні Землі, зазначає дослідниця.

Сучасні тенденції розвитку топоніміки віддають перевагу дослідженням

топонімії на певних територіях, зокрема, абсолютна перевага віддається адміністративним одиницям (в Україні це – області). Натомість, все частіше дослідники вдаються до вивчення топоніміки природних та етнографічних регіонів (наприклад, Буковини, Поділля, Полісся, Сіверщини, Таврії тощо), що створює значно достовірнішу картину участі географічних феноменів у власних назвах об'єктів.

Значну цікавість викликає намагання встановити роль окремих компонентів довкілля впливати на появу того чи іншого топоніма. Не є виключенням рельєф земної поверхні, який, як згадувалося вище, є основою мешкання і господарської діяльності людини у всіх її виявах (поселенській, видобування мінеральної сировини, використання водних ресурсів, прокладання первісних комунікацій – шляхів, військових діях тощо).

В топонімії вирізняють так звані «ороніми», з якими асоціюються назви гір (правильніше відносних перевищень рельєфу земної поверхні, від «гори» у розумінні підвищеної локальної ділянки поверхні, або високого урвища – до гір у повному сенсі цього терміну). Натомість, можна припустити, що спектр категорій рельєфу земної поверхні, здатних стати топонімами є дуже широким і містить категорії, які мають теоретичне обґрунтування у виключно геоморфологічному сенсі.

Для обґрунтування наведеної декларації звернемося до теоретичних основ геоморфології, науки про рельєф земної поверхні як важливого складника довкілля (географічної оболонки, навколишнього середовища, геосистем тощо). Буде справедливим навести декілька простих прикладів, які можуть вказати суттєву різницю у трактуванні оронімів як простих перевищень земної поверхні і форм рельєфу, здатних пояснити певні геоморфологічні категорії.

Беручи до розгляду *найпростіші поняття предмету вивчення геоморфології* – морфологію рельєфу, його походження (генезис), вік та швидкість змін (динаміку), щодо їх участі у виникненні топонімів можна навести такі положення.

Морфологія рельєфу. Ця характеристика рельєфу земної поверхні

стосується ухилів земної поверхні, відносних перевищень, форм блукання річкових русел, порізаності берегової лінії, щільності річкової мережі, асиметрії профілів річкових долин та багатьох інших ознак зовнішнього вигляду рельєфу земної поверхні, здатних викликати враження, яке стає певною назвою і, відповідно, топонімом. Урвища і виразні локальні виступи земної поверхні – останці (Кам'яні могили, Камінне село, Біла скеля тощо), западини карстових лійок, різкі перегини – бровки схилів, зниження рівнинної поверхні «степових блюдець» та подів.

Часто у топонімах відображена схожість зовнішнього вигляду з міфологічними та історичними персонами, представниками живого світу, або несхожість ні на що, поєднання частин в одному стрункому цілому, різноманітність форм та поєднання їхніх розмірів, здатність спостерігатися тільки здалеку або із певної точки тощо. Певну роль відіграють такі особливості зовнішнього вигляду, як неприступність форм рельєфу, їхня привабливість, враження грандіозності, поєднання з іншими особливостями ландшафтів, наприклад, Лісова гора, (до речі прізвище *Лісогор* походить саме від такої назви), а особливі враження щодо морфологічних асоціацій належить етнокультурним феноменам, які мають власні імена, живуть у етнічній пам'яті, відображають народну оцінку певних історичних постатей, явищ або подій. Так, у долині Росі у районі с. Стеблів химерно відслонюються скелі богуславського граніту, які мають історичні назви: Скеля Нечуя-Левицького, Бурлачка, Скеля Адама Міцкевича, Сфінкс, Козак-Камінь. Про красоти цих скель писав польський поет Адам Міцкевич, з цими краями пов'язані життя і творчість Івана Нечуя-Левицького, а назва Козак-Камінь з іменем Богдана Хмельницького і Корсунською битвою 1648 року. Скелі Чотири Брати, Скеля Чацького, Ольжині Купальні, Гігантські Котли та Баранячі Лоби – відслонення кристалічних порід Українського щита на Житомирщині, скелі Франка на Тернопільщині (скелі сарматських рифових вапняків), «Гетьманська гора» у м. Чигирин, скеля «Камінь Довбуша» у Чернівецькій області, Дніпровські пороги, Великий Луг, Вишгород, Бузький Гард, Тарасова гора, Кременецькі гори та багато інших.

Морфологія рельєфу земної поверхні якнайкраще представлена у формуванні топонімів завдяки своїй доступності для вивчення (прямого спостереженню морфологічних відмін та особливостей). Враження для формування певного топоніма реалізується через безпосередній вияв емоцій, простих порівнянь, нескладних асоціацій.

Генезис рельєфу. Полягає у трактуванні певних форм рельєфу та інших природних явищ, тісно пов'язаних з рельєфом, як генетичних типів рельєфу земної поверхні – утворень, що мають походження, визначене впливом відповідного чинника (рушійної сили): форми *вивітрювання, мерзлотні* (в Україні є форми рельєфу – наслідок роботи давніх мерзлотних процесів), *гляціальні, флювіальні, еолові, карстові, схилові, берегові, антропогенні*, зовнішній вигляд яких виразно вказує на спосіб їхнього утворення. Значна частка топонімів може відображати унікальність або незвичність для розуміння форм рельєфу за генезисом (пороги на річках, провали над карстовими порожнинами і старими рудниками тощо). Не поодинокими є топоніми окремих антропогенних форм рельєфу, наприклад, кургани Товста Могила, Нечайова Могила та інші, гігантські кар'єри, ландшафти яких після припинення експлуатації суттєво змінилися (Блакитне озеро на північ від Овруча, Блакитні озера неподалік Славути). Ці та інші власні назви стають топонімами завдяки значній їхній ролі у формуванні ландшафтів гірничодобувних регіонів України. Відзначимо також антропогенні захисні вали і споруди давніх городищ, як от Троянів вал, Змійові вали, вали численних давніх городищ – Більського (Полтавська область), Немирівського (Вінницька область) та інших.

Вік рельєфу. Ця властивість рельєфу земної поверхні стосується, перш за все, форм, зміни віку яких не перевищують історичного часу, оскільки саме упродовж нього формувалася система географічних назв, пов'язаних з феноменами природного середовища. Деякі топоніми

надають можливість реконструкції передісторичних етногенетичних процесів, зумовлених певною мірою віковими рисами рельєфу земної поверхні, який, у свою чергу, є, як відомо, наслідком тривалої взаємодії

ендогенних та екзогенних чинників і відповідних їм геолого-геоморфологічних процесів (Вал Стецюк, 2002). У працях цього дослідника йдеться про те, що свій внесок в утворення топонімів на території України зробила чимала кількість етносів, які на сьогодні в Україні не мешкають. Дослідження Вал. Стецюка (2002) вказують, що більш, ніж із тисячі топонімів правобережного лісостепу було етимологізовано майже три чверті, слів, які репрезентують топоніми цієї території. Чимала їхня частка сформована у настільки давні часи, що може слугувати ключем до розпізнавання вікових категорій рельєфу земної поверхні. Ілюструємо це наступною цитатою:

«... найпереконливішим свідченням перебування тевтонів на Волині є загадкова назва села Вельбівно(Вельбовно) у Рівненській області на правому березі Горині, як раз навпроти Острога. Назва складається з двох давніх німецьких слів: давньонімецьке *welb-en* «виводити склепіння» і давньонімецьке *ovan* «піч». В цьому місці уздовж правого берега Горині і тепер на багато кілометрів простягнулися непрохідні багниська. Отож, спеціальна піч могла служити для виплавки заліза із болотної руди» (Вал. Стецюк, 2002, стор. 9).

У наведеній цитаті міститься опосередкована інформація щодо заболоченої заплави Горині, розташованій навпроти крутого протилежного схилу, що є звичайним явищем асиметрії річкових долин меридіонального простягання, а явище виплавки заліза у ті часи – ілюстрація тривалості такого віку долини Горині.

Динаміка рельєфу. Швидкість змін рельєфу земної поверхні, особливо – швидкоплинних, неминуче має бути відображена у топоніміці, незважаючи на те, що енергія рельєфу України не настільки висока, щоб призвести до вражаючих змін. Виключення складають гірські області, де непоодинокі екстремальні геоморфологічні процеси, які траплялися за історичний час (обвали, осини, зсуви, снігові лавини, селеві потоки, а також землетруси, грязьовий вулканізм), або їхні морфологічні наслідки могли залишити по собі відповідні враження численних етносів Карпатського та Кримського регіонів. Такими є *Агармиш* (з кримсько-татарської – «лісіючий» вигляд, де карст,

лінійна ерозія та обвали сприяють появі великих лісових галявин), *Деліклі-Бурун*

– «дірява вершина» з численними карстовими лійками на вузькому гребені, північно-західний схил гори Ільяс-Кая. У Карпатському регіоні щодо поширення певних геоморфологічних процесів свідчать назви г. Данцир (крутосхил, утворений відколювання частини гори, Вал. Стецюк, 2002), Синевірське озеро (*вир* «пучина, глибока яма, наповнена водою, ковбаня», Топонімічний словник України¹).

Суттєвим внеском у топонімію України, здатну пояснити деякі особливості рельєфу земної поверхні, є низка праць Вал. Стецюка (2000, 2002), де йдеться про топоніми, сформовані ще у передісторичні часи. Тут можна віднайти низку географічних назв, про походження яких раніше не могло бути й мови. Наведемо ще одну цитату з праць дослідника:

«... на – прабатьківщині давніх англів можна знайти не менш цікавий матеріал. Вона розташована між річками Случ, Прип'ять і Тетерев, і цей ареал спочатку замешкували давні італіки (предки латинян, осків та умбрів), потім – англи, далі – предки словаків, а в досить недалеких історичних часи – плем'я деревлян, які мали тут за свою столицю літописний Іскоростень. Очевидно, літописець намагався якось «слов'янізувати» назву цього міста, яке тепер називається просто Коростень і, безсумнівно, якось подібно називалося і в давні часи. Місто розташоване над рікою Уж (Уша), яка протікає тут серед гранітних скелястих берегів. Це дає підставу етимологізувати назву міста на основі англійської мови, оскільки на корнуельському діалекті англійської мови *care*

– «скельний ясен», а да. *stân* – «камінь, скеля». Корінь *care* знаходимо також в назві міста Коростишів, яке теж розташоване на скелястому лівому березі, але вже річки Тетерів. Якщо друга частина назви міста походить від да. *sticca* «палиця, патик», то в цілому її можна тлумачити як

«Ясенева палиця». І назва ще одного міста пов'язана із скелями. Йдеться про місто Овруч, яке розташоване в районі Словечансько-Овруцького кряжу на лівому високому березі річки Норинь. Анг. *of rock* можна перекласти і як

«на скелях», і як «біля скель», і як

«скельний». Можливе і українське походження назви міста, яке в літописи називається Вручий» (стор. 10 – 11).

У працях вказаного дослідника є чимало інших яскравих прикладів дуже давнього походження окремих топонімів, здатних пролити світло на найголовніші особливості рельєфу певних місцевостей. Так, назву

Вороняки Вал. Стецюк (2002) пояснює як «гладке, рівне місце» відповідно до чуваського *вырӑн* «місце» і яка «гладкий». Вона відповідає морфології плаского рельєфу межиріччя і семантично близька до назви Гологор.

Наведені відомості та вимоги сьогодення щодо ролі наук про Землю у пізнанні своїх об'єктів дослідження засобами топоніміки свідчать про таке:

1. Зі зростанням професійної зацікавленості природознавців до сенсильного (чуттєвого) сприйняття природних явищ на часі актуальними є вимоги топонімії до інтерпретації географічних назв з точки зору окремих напрямків наук про Землю.

2. Ідентифікація геоморфологічного походження топонімів – завдання не просте, вимагає високої геоморфологічної кваліфікації та загальної ерудиції дослідника і, наразі, здатне стати вагомим внеском у становлення теорії сенсильної (соціальної) геоморфології, а також вказати на шляхи вирішення певних практичних завдань науки.

3. Постає актуальне питання вивчення топоніміки природних та етнографічних регіонів (наприклад, Буковини, Поділля, Полісся тощо), що створює значно достовірнішу картину участі географічних феноменів у формуванні власних назв об'єктів. Преференції топонімічним дослідженням адміністративних одиниць (областей України) не дають повної картини формування географічних назв, коренями яких є природні феномени.

4. Пропонований підхід має на меті викликати зацікавлення ще однією сенсильною рисою вивчення рельєфу земної поверхні, яка окрім прямого призначення (поглиблення знань про властивості рельєфу земної поверхні) може стати дороговказом подальшого формування самосвідомості

українського етносу, його ідентифікації у сучасній обстановці тотальної глобалізації соціально-економічних процесів (коротше – американізації).

Література

1. Стецюк Валентин. Дослідження передісторичних етногенетичних процесів у Східній Європі. Перша книга, Львів – Київ, 1998.
2. Стецюк Валентин. Дослідження передісторичних етногенетичних процесів у Східній Європі. Друга книга, Львів – Київ, 2000.
3. Стецюк Валентин. Сліди прадавнього населення України в топоніміці. – Львів: Ліга-Прес, 2002. – 34 с.
4. Таранова Н. Основні етапи розвитку топонімії як науки//Наукові записки Тернопільського НПУ імені В.Гнатюка. Серія: Географія. № 2 (2006).
5. Топонімічний словник України. <http://www.toponymic-dictionary.in.ua/>